

УДК 911.3:316.62

Кононенко О. Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОЕКОЛОГІЧНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перехід на модель сталого розвитку вимагає залучення всіх акторів процесу, в тому числі населення. Проекологічна поведінка в останні роки стала міждисциплінарною темою наукових досліджень, що відкриває можливості і для суспільно-географічних досліджень. В статті показано місце поняття проекологічної поведінки серед близьких понять: сталого споживання, екологічної свідомості, ставлення до навколишнього середовища. Розкрито, які прояви життєдіяльності населення прийнято відносити до проекологічної поведінки. Роль суспільної географії у дослідженні

© О. Ю. Кононенко

проекологічної поведінки пов'язана з прикладними аспектами: розробкою механізмів стимулювання зміни моделі поведінки в екологічному напрямі. Більш ефективним є адресний вплив на групи населення з типовими моделями поведінки, що відрізняються за демографічними та іншими характеристиками (вік, стать, рівень освіти, доходів).

Ключові слова: проекологічна поведінка, сталий розвиток, стале споживання, екологічна свідомість, зелена економіка.

Постановка проблеми. Останні роки відзначаються все більш активним залученням України до світового процесу подолання глобальних екологічних проблем. Важливу роль при цьому відіграють зовнішні чинники – зобов'язання країни при ратифікації Міжнародних конвенцій, угод та декларацій. Так, Україна підписала Декларацію Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища і розвитку ще у 1992, ратифікувала Кіотський протокол у 2004 році та ряд інших документів. Ці кроки дозволили почати процес формування нормативно-правової бази, адміністративного та економічного механізмів переходу України на модель сталого розвитку. Внутрішні чинники, серед яких слід розглядати спосіб життя населення, суттєво впливають на темпи досягнення цілей сталого розвитку та є внутрішнім джерелом необхідних змін.

Екологічність способу життя проявляється по-різному: у зростанні споживання екологічно чистих товарів і послуг, яскраво вираженій громадській позиції населення при відстоюванні екологічних прав і свобод, формуванні і дотриманні екологічних норм поведінки тощо. Для більшості країн проекологічний спосіб життя протиставляється споживчому, який базується на принципах суспільства споживання. Відповідно, країни з низьким рівнем життя та задоволення базових потреб населення мають складності для переходу на нову модель поведінки, що відповідає цілям сталого розвитку.

У міжнародних порівняннях населення України є пасивним щодо більшості видів екологічної активності [17]. Співставляючи результати опитування жителів України, Росії та Білорусі, слід сказати, що активними членами екологічних організацій є не більше 0,4% населення цих країн, в той час як для Естонії даний показник складає 0,7%, а для Швеції – 1,5%. Подібні розриви виявляються і у відповідях на питання про перерахування грошей

екологічним організаціям або участі населення у демонстраціях щодо захисту навколишнього середовища. Очевидно, що патерналістські настрої населення та загалом низька громадянська активність є причинами низької екологічної активності. При цьому не слід забувати про чинник рівня життя і піраміду Маслоу, адже лише задовольнивши базові потреби, людина починає включати до ієрархії своїх цінностей якість життя та турботу про навколишнє середовище, його збереження для наступних поколінь [3].

Дослідження способу життя населення у контексті його екологічної спрямованості дозволить розробити політику стимулювання екологічної активності населення як на загальнонаціональному рівні, так і локальному (рівні громади). Держава може використовувати податкові стимули та санкції, вводити штрафи за порушення екологічного законодавства, вдосконалити систему екологічної освіти. Локальний рівень важливий при вирішенні проблем благоустрою населених пунктів, поводження з побутовими відходами, налагодженні взаємодії та співпраці в межах громад. Це може дати не лише екологічний, а і комплексний ефект, оскільки при цьому будуть вирішуватись соціальні та економічні проблеми також.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є визначення сутності поняття проекологічної поведінки як об'єкту суспільно-географічних досліджень та виявлення територіальних особливостей проекологічної поведінки в контексті переходу на модель сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Проблеми балансу в системі «людина-навколишнє середовище» мають глибоке коріння зважаючи на тривалий шлях формування і розвитку природокористування. Дослідження екологічно-орієнтованої поведінки населення ґрунтується на роботах філософів різних історичних епох. Предметом дослідження попередніх епох було усвідомлення місця людини у світі в широкому розумінні даного поняття, а також її залежність від природних умов та різних катаклізмів.

Близьке до сучасного розуміння конфлікту людини з природою можна знайти у працях В.І. Вернадського [1]. Соціальні аспекти екологічних проблем висвітлюються виходячи з уявлення про можливості людини не тільки розширювати масштаби і форми природокористування, але і суттєво перетворювати природне

середовище. В.І. Вернадський у своїх роботах покладається на розум людини, що на сучасному етапі розвитку стає ще однією геологічною силою. Новий стан біосфери – ноосфера має повністю контролюватись людиною.

В програмних документах ООН прийнято вживати поняття сталого споживання (*sustainable consumption*), що передбачає використання продукції та послуг, які забезпечують вищий рівень життя за одночасної мінімізації використання природних ресурсів та токсичних матеріалів, утворення відходів і забруднюючих речовин впродовж усього циклу виробництва і споживання продукції або послуги [16, с. 9]. Дане визначення було використане у 1994 році під час конференції Міністрів охорони навколишнього середовища у Норвегії і залишається незмінним до сьогодні. Відповідно до програмного періоду Цілей розвитку тисячоліття 2016-2030 рр., забезпечення сталого споживання та виробництва визначене як одна з 17 цілей. Таким чином, стале споживання розглядається як один з найважливіших проявів екологічно орієнтованого способу життя.

Для соціологічних досліджень, що проводяться в Україні, використовується поняття екологічної свідомості. Екологічна свідомість – це сукупність значимих уявлень про категорії та явища, які належать до індивідуального або суспільного екологічного досвіду, що передує екологічній життєдіяльності [2]. Такий підхід дозволяє виділити дві групи наукових категорій. Перша група включає поняття екологічної свідомості (*environmental awareness*) та відношення до навколишнього середовища (*environmental attitude*), які відображають стан почуттів і думок щодо екологічних проблем або екологічній настрої. Друга група – екологічна життєдіяльність/ поведінка (*environmental behavior*) є проявом екологічної свідомості і реалізується у конкретних діях людей. Поняття екологічної свідомості та екологічної поведінки мають причинно-наслідковий зв'язок. Даний зв'язок відображено в одній з ранніх моделей про екологічного способу життя, а саме лінійній моделі [3].

В науковій літературі поняття способу життя, що має чітко виражену екологічну спрямованість, не отримало єдиного терміну. В даному дослідженні використовується термін проекологічна поведінка (*pro-environmental behavior*), що серед інших [7] є більш широким та часто вживаним поняттям. З урахуванням наведених вище визначень, точним можна вважати визначення проекологічної

поведінки, що було дано у 2002 році А. Колмус та Дж. Агьєманом (*Anja Kollmuss, Julian Agyeman*): «роекологічна поведінка передбачає свідоме прагнення суб'єкту до мінімізації негативного впливу певної дії на природу та створені людиною об'єкти (тобто мінімізацію використання ресурсів та енергії, використання нетоксичних речовин у виробництві та споживанні, зменшення утворення відходів)» [6, с. 240].

До проявів екологічно спрямованої поведінки населення відносять:

- придбання екологічно чистої продукції та послуг: енергоефективних товарів, продуктів харчування, вирощених у регіоні проживання [13, с. 5]; придбання енергоефективної техніки, продукції з вторинної сировини, органічних продуктів харчування, електроавтомобілів або гібридів [5, с. 107];

- зменшення використання електричної енергії, тепла, води у побуті; при цьому можуть використовуватись різні технічні прийоми (заміна ламп розжарювання енергоефективними) або свідомий перехід на більш ефективний режим споживання (вимкнення світла, води у випадку відсутності гострої потреби) [15]

- утилізація сміття, заходи по зменшенню обсягів його утворення: відмова від купівлі товарів, що продаються в упаковці, яка не переробляється, переробка відходів їжі, розділення побутового сміття та здавання на утилізацію батарейок, люмінесцентних ламп тощо [12, с. 864].

- перехід на екологічно чисті види транспорту (електромобілі, велосипеди), зменшення частоти використання повітряного транспорту, використання для поїздок у містах громадського транспорту [13, с. 5].

В більшості з проаналізованих досліджень набір рооекологічних дій є різним, а у окремих випадках переліки не повторюються зовсім. Це пов'язано не лише з цілями проведених досліджень, але і зі специфікою регіонів або населених пунктів, в яких проводилось опитування. В країнах з великим досвідом запровадження моделей сталого споживання (Сеул, Токіо) перелік є максимально широким внаслідок різноманітності механізмів, рівня розвитку необхідної інфраструктури та високого рівня екологічної свідомості населення [5]. Для пострадянських країн характерною рисою є включення до анкет питань про сутність сталого розвитку, джерела екологічної інформації, пріоритети в життєвих цінностях [15], що свідчить про

досить ранній етап формування проєкологічної поведінки.

Кожен з напрямів проєкологічної поведінки має різний вплив на темпи досягнення цілей сталого розвитку, і в першу чергу, на зменшення парникового ефекту: заходи з підвищення енергоефективності та ощадливості у використанні різних видів ресурсів (вода, продукти харчування) дають більший ефект, а, наприклад, екологічний туризм, зміна звичок у харчуванні – менший [13, с. 6]. Крім того, заходи, перераховані вище, мають різний рівень доступності і простоти використання населенням. Якщо енергетичний менеджмент в будинках, ощадливе використання води не потребує великої кількості додаткових зусиль і коштів, то встановлення вітрових генераторів або сонячних панелей є недоступним для більшої частини населення як з точки зору вартості, так і інформаційного супроводу. Отже, оцінюючи яка частка населення використовує той чи інший спосіб екологоорієнтованого способу життя, варто враховувати як його «вагу» з точки зору досягнення цілей сталого розвитку, так і можливості здійснення необхідних процедур.

Систематизація проєкологічної поведінки [7] за такими ознаками, як місце, суб'єкти, сфери впливу полегшує не тільки його аналіз, але також розроблення політики зі стимулювання відповідних змін. Для суб'єктів різного рівня мотивація зміни звичної поведінки є різною. Зміни в управлінні (діяльність органів місцевої влади) здійснюються під впливом політичних рішень, внаслідок загострення екологічних проблем. Для бізнесу важливі стимули, пов'язані зі зменшенням витрат виробництва, а також перспективними зеленими ринками. Набагато складнішою є система чинників проєкологічної поведінки населення.

Традиційними мотиваціями щодо трансформації способу життя в екологічному напрямі є матеріальний зиск (економія коштів на комунальні платежі, ціни на товари і послуги), слідування соціальним нормам, моді, відчуття себе частиною чогось більшого тощо. Велика кількість соціальних проєктів, залучення молоді, підприємців як більш активної частини суспільства, призвели до того, що екологоорієнтований спосіб життя стає новим трендом, що є додатковим чинником залучення великої частки населення до нового способу життя. В той же час, на шляху даних трансформацій стоять звичні моделі споживання, необхідність витратити додаткові кошти, час, зусилля, скептицизм, недовіра до інститутів

влади, що організують відповідні екологоорієнтовані програми, недостатньо розвинена інфраструктура, брак інформації тощо.

Розроблені моделі проекологічної поведінки побудовані на виділенні груп чинників: зовнішніх (політичних, соціальних, культурних, економічних, інфраструктурних) і внутрішніх (знання про стан навколишнього середовища, цінності, відношення, емоційна складова) [6, с. 237]. В окремих дослідженнях йдеться про суспільні норми, що за умови домінування у певній місцевості, населеному пункті, країні в цілому, суттєво змінюють частку про екологічно активного населення [5, с. 107]. При порівнянні країн між собою відповідно йдеться про культурні відмінності, що формують стійкі моделі поведінки та дуже складно змінюються. У роботі Кіо Курісу (*Kiyo Kurisu*) [7] систематизовано чинники проекологічної поведінки і виділено основні блоки: психологічні чинники, матеріальний зиск і вигоди, знання, соціально-демографічні чинники (стать, вік, рівень освіти, рівень доходів), особистісні та ситуативні. Такі чинники як, наприклад, інформування населення про способи і можливості зміни у поведінці на користь екологічно орієнтованих моделей, досліджені більш детально [8], оскільки поширення екологічної інформації є одним з основних механізмів впливу на поведінку населення на рівні держави, місцевих органів влади, громад. Про впливовість інформаційного чиннику йдеться в дослідженні про механізми формування надмірного споживання (*over-consumption*) [11]. Відповідно, найважливішу роль у формуванні моделей несталого споживання відіграють медіа, що фокусуються на соціальних проблемах та незадоволеності існуючим рівнем життя.

Просторові особливості проекологічної поведінки по-різному проявляються на основних рівнях дослідження. Аналіз на **глобальному рівні** дозволяє виявити відмінності між країнами. Прийнято виділяти країни-лідери у досягненні цілей сталого розвитку, що корелює з широкими переліками екологічно спрямованої діяльності та загалом високим рівнем екологічної активності населення [17]. Для пострадянських країн, яскравим представником яких є Україна, характерним є низький рівень активності населення за загалом високого рівня обізнаності про екологічні проблеми сучасності. Порівняння країн ЄС, серед яких одна є пострадянською (Литва), виявилось не на користь останньої [9]. Серед основних бар'єрів зміни поведінки населення було

визначено недоступність цін на зелені продукти або послуги. Це свідчить про пов'язаність проєкологічної поведінки та державної екологічної політики.

Міждержавні відмінності у проявах проєкологічної поведінки розглядаються також з точки зору культури і традицій країн. Велика кількість досліджень проведених у Японії, показала існування зв'язку між традиціями поваги до батьків і сімейних цінностей з принципами проєкологічної поведінки, в той час, як жителі західних країн схильні вважати, що проєкологічна поведінка суперечить традиціям і пов'язана з альтруїзмом [10]. Відповідно, за існування відмінності у ступені залучення населення до більш екологічних способів життєдіяльності, слід говорити і про різні передумови формування проєкологічної поведінки, що вимагає і різних підходів у державній політиці.

Широко дослідженими є особливості реалізації проєкологічної поведінки на рівні населених пунктів (міст, приміських зон та сільської місцевості). На **локальному рівні** основними суб'єктами проєкологічної поведінки виступають місцева влада, неурядові організації, бізнес та населення. Населення розглядається не як однорідна маса, а як індивідууми, що можуть бути об'єднані у групи за різними ознаками: сферою зайнятості, рівнем освіти, статтю, віком, тривалістю проживання в місті тощо. В цілому, населення великих міст практикує велику кількість проєкологічних дій, що можна пояснити глобалізацією та поширенням екологічного способу життя як інновації зеленої економіки.

Сільські території мають особливості, що впливають на формування проєкологічної поведінки: більш тривалий час проживання в даній місцевості, більш тісні зв'язки в межах громади та високий рівень відповідальності за рішення, пов'язані з ефективністю споживання води, палива, електричної енергії [12]. Саме останній аргумент є причиною того, що у приміських зонах та у сільській місцевості пострадянських країн населення частіше, ніж у містах, використовує енергозберігаючі технології і суттєво заощаджує на витратах, пов'язаних з утриманням будинку [15].

Висновки. Проєкологічна поведінка населення є свідомою дією, що у кінцевому підсумку призводить до зменшення антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище, формування та закріплення моделей поведінки, що відповідають принципам сталого розвитку. Форми проєкологічної

поведінки класифікуються за ознаками місця, суб'єктів, сфер впливу. В сучасних дослідженнях велика увага приділяється не тільки територіальним відмінностям щодо різноманітності форм поведінки або її масовості, але, в першу чергу, мотивам змін у поведінці на користь більш екологічно дружніх і бар'єрам, що стоять на шляху цих змін.

Дослідження чинників трансформації поведінки населення має на меті формування механізму впливу, що включав би заходи інформаційного, освітнього, економічного, адміністративного характеру. Вплив на існуючі моделі життєдіяльності має відбуватись на різних ієрархічних рівнях. Державний механізм ціноутворення, оподаткування, запровадження штрафів та стимулів має доповнюватись діями на локальному рівні, що визначаються виходячи з особливостей території: традиційних моделей природокористування, пануючих культурних цінностей, системи розселення населення, рівня життя населення, його освітнього рівня та демографічних характеристик.

Перспективи подальших досліджень. Визначення особливостей впливу основних чинників на процес формування проекологічної поведінки населення України має стати метою подальших досліджень. Для України характерними є регіональні відмінності у рівнях соціально-економічного розвитку, традиціях природокористування, політичних і культурних особливостях, формах розселення. Це визначає актуальність досліджень по осях: центральні-периферійні регіони, промислові-аграрні регіони, місто-сільська місцевість; місто-передмістя. При цьому важливо враховувати специфіку України як пострадянської країни, що в умовах затяжної соціально-економічної кризи відчуває вплив глобальних тенденцій та залучається до сучасних соціально-культурних трансформацій.

**Рецензент – кандидат географічних наук, доцент
А. Л. Мельничук**

Література:

1. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков [Текст] / Сост. Г.П. Аксенов. – М.: Современник, 1993.- 688 с.

2. Стегній О.Г. Сталий розвиток суспільства: уявлення громадської думки в Україні [Текст] / О.Г. Стегній. – Український соціум. 2014. №4 (51). – С. 86-95.

3. Borden, D. Who cares about ecology? Personality and sex difference in environmental concern [Text] / Borden, D., Francis, J. // *Journal of Personality*. – 1978. – Vol. 46. – P. 190–203.

4. Brehm, J. Environmental concern: Examining the role of place meaning and place attachment [Text] / Brehm, J., Eisenhauer, B., Stedman, R. – *Society & Natural Resources*. – 2013. – Vol. 26. – P. 522-538.

5. Hyunsook L. Influential Factors on Pro-Environmental Behaviors – A Case Study in Tokyo and Seoul [Text] / Hyunsook L., Kurisu K., Hanaki K // *Low Carbon Economy*. – 2013 – Vol. 4. – P. 104-116.

6. Kollmuss A. Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? [Text] / Kollmuss A., Agyeman J. // *Environmenta Education Research* – 2002. – Vol. 8. – No. 3 – P. 239-260.

7. Kurisu K. Pro-environmental Behaviors [Text] / Kurisu K. – Tokyo: Springer. – 2015.

8. Lee, H. The Effect of Information Provision on Pro-Environmental Behaviors [Text] / Lee, H. , Kurisu, K. and Hanaki, K. // *Low Carbon Economy* – 2015. – o Vol. 6. – P. 30-40.

9. Liobikien G. Environmentally friendly behaviour and green purchase in Austria and Lithuania [Text] / Liobikien G., Grinceviciene S., Bernatoniene J. // *Journal of Cleaner Production*. – 2016. – Vol. 142. – Part 4. – P. 3789–3797.

10. Midori Aoyagi-Usui Pro-environmental Attitudes and Behaviors: An International Comparison [Text] / Midori Aoyagi-Usui, H Vinken, and Atsuko Kuribayashi // *Human Ecology Review*. – 2003. – Vol. 10. – No. 1. –P. 23-31.

11. Sanne C. The Consumption of our Discontent [Text] / Sanne C.// *Business Strategy and the Environment* – 2005. – Vol. 14 – P. 315–323.

12. Takahashi B. Predictors of Pro-Environmental Behavior in Rural American Communities [Text] / Takahashi B., Selfa T. // *Environment and Behavior* – 2015. – Vol. 47(8). – P. 856 –876.

13. A Framework for Pro-environmental Behaviours / Report of TheDepartment for Environment, Food and Rural Affairs. – London,

2008 – 109 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69277/pb13574-behaviours-report-080110.pdf

14. Darnton A. Promoting pro-environmental behaviour : existing evidence to inform better policy making [Text] / Darnton A., Elster-Jones J., Lucas K.- Summary report. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:7001b2f1-440e-8b2b-21a5bfa4ef7b>.

15. Ratner S. Pro-environmental Behaviors, Energy Efficiency and Sustainable Development in Russia [Text] / Ratner S. // 54th Congress of the European Regional Science Association: «Regional development & globalisation: Best practices», 26-29 August 2014, St. Petersburg, Russia – Mode of access: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/124351/1/ERSA2014_00679.pdf

16. Sustainable Consumption and Production Indicators for the future SDGs – UNEP Discussion Paper – March 2015 / – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2301SCP%20indicators.pdf>.

17. World Values Survey. Data and documentation – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Е. Кононенко

ПРОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Переход на модель устойчивого развития требует привлечения всех актеров процесса, в том числе населения. Проэкологическое поведение в последние годы стало междисциплинарной темой научных исследований, что открывает возможности и для общественно-географических исследований. В статье показано место проэкологического поведения среди близких понятий: устойчивого потребления, экологического сознания, отношение к окружающей среде. Раскрыто, какие проявления жизнедеятельности населения принято относить к проэкологическому поведению. Роль общественной географии в исследовании проэкологического поведения связана с прикладными аспектами: разработкой механизмов стимулирования изменения модели поведения в экологическом направлении. Более эффективным является адресное воздействие на группы населения с типичными моделями поведения, отличающиеся по демографическим и другим

характеристикам (возраст, пол, уровень образования, доходов).

Ключевые слова: проэкологическое поведение, устойчивое развитие, устойчивое потребление, экологическое сознание, зеленая экономика.

O. Kononenko

PRO-ENVIRONMENTAL BEHAVIORS AS AN OBJECT OF HUMAN GEOGRAPHY STUDIES

The transition to a model of sustainable development requires the involvement of all actors of the process, including population. Pro-environmental behavior in recent years has become a topic of multidisciplinary researches that opens up opportunities for human geography. The article shows the relationship between similar terms: pro-environmental behavior, sustainable consumption, environmental awareness. It was disclosed the most typical pro-environmental behaviors. The role of human geography in the pro-environmental behavior studies is matched with applied aspects, for example, the development of mechanisms to stimulate changes in behavior patterns. More effective approach is affecting the particular groups of population which have typical behaviors and differ by demographic and other characteristics (age, sex, education, income).

Keywords: pro-environmental behavior, sustainable development, sustainable consumption, environmental awareness, green economy.

Надійшла до редакції 1 листопада 2016 р.